

Глухівська пані. Повісті. Оповідання

КУПИТИ

Юрій Косач - прозаїк і поет, племінник Лесі Українки й онук Олени Пчілки, автор, чиє життя могло би стати сюжетом авантюрного роману.

У цьому виданні зібрані його найвідоміші тексти - повісті «Глухівська пані», «Еней та життя інших», «Вечір у Розумовського» і низка оповідань та новел, об'єднаних темами відірваності від батьківщини, досвіду відчуженості й безґрунтя, свідомого вибору своєї ідентичності, зв'язку України та Заходу.

Юрій Косач майстерно досліджує психологію своїх героїв - змальовує наївних молодих чоловіків, фатальних жінок, владних пані, інтелектуалів і творчих діячів. Усіх їх об'єднує пошук своєї сутності, прагнення до свободи та змін.

Про серію «Неканонічний канон»

Міркуючи про канон української літератури, в пам'яті спливають лише кілька прізвищ зі шкільної програми - Шевченко, Франко, Нечуй-Левицький. Хоча насправді цей перелік значно більший та різноманітніший.

Перед вами серія «Неканонічний канон», за допомогою якої ми хочемо поговорити про всіх тих, кого ми не знали, чиї тексти ми читали, не розуміючи контексту тогочасної реальності. Перед вами серія, покликана перевідкрити знайомих незнайомців. У ній ви знайдете цілий спектр українських авторів та їхніх творів - від Підмогильного і Багряного до Хвильового та Йогансена, від вишуканого інтелектуального роману до динамічного пригодницького, від новаторської урбаністичної прози до психологічних текстів.

Кожен текст супроводжується ключами для прочитання від українських літературознавців. Вони розкажуть, на що варто звернути увагу, і допоможуть подивитися на тексти українських класиків по-новому.

неканонічний канон:

● **ЮРІЙ КОСАЧ.** Глухівська

пані. Повісті. Оповідання

● **ЮРІЙ КОСАЧ.** Глухівська
пані. Повісті. Оповідання

віхОла
Київ · 2025

УДК 821.161.2-32

К74

Косач Юрій

К74 Глухівська пані. Повісті. Оповідання / Юрій Косач; передм. Віри Агесвої. — Київ : Віхола, 2025. — 488 с. — (Серія «Неканонічний канон»).

ISBN 978-617-8517-35-9

Юрій Косач — прозаїк і поет, племінник Лесі Українки й онук Олени Пчілки, автор, чие життя могло би стати сюжетом авантюрного роману.

У цьому виданні зібрані його найвідоміші тексти — повісті «Глухівська пані», «Еней та життя інших», «Вечір у Розумовського» і низка оповідань та новел, об'єднаних темами відірваності від батьківщини, досвіду відчуженості й безґрунтя, свідомого вибору своєї ідентичності, зв'язку України та Заходу.

Юрій Косач майстерно досліджує психологію своїх героїв — змальовує наївних молодих чоловіків, фатальних жінок, владних пані, інтелектуалів і творчих діячів. Усіх їх об'єднує пошук своєї сутності, прагнення до свободи та змін.

УДК 821.161.2-32

Тексти звірено за виданням Косач Ю. Сеньйоро Ніколо: історичні повісті та оповідання. — Київ : А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2023.

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Віра Агесва, передмова, 2025

© Володимир Гавриш, обкладинка, 2025

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2025

неканонічний канон:

Коли міркуєш про канон української літератури, у пам'яті спливають лише кілька прізвищ зі шкільної програми — Шевченко, Франко, Нечуй-Левицький... Хоча насправді цей перелік значно ширший та різноманітніший.

Перед вами серія «Неканонічний канон», за допомогою якої ми хочемо поговорити про всіх тих, кого не знали, чиї тексти ми читали, не розуміючи контексту тогочасної реальності. Перед вами серія, покликана перевідкрити знайомих незнайомців. У ній ви знайдете цілий спектр українських авторів та їхніх творів — від Підмогильного і Багряного до Хвильового та Йогансена, від вишуканого інтелектуального роману до динамічного пригодницького, від новаторської урбаністичної прози до психологічних текстів.

Кожен текст супроводжується ключами для прочитання від українських літературознавців. Вони розкажуть, на що варто звернути увагу, і допоможуть подивитися на твори українських класиків по-новому.

Ключ до розуміння тексту: *Лабіринти Юрія Косача*

Життя Юрія Косача схоже на сюжет авантюрного роману. Аристократичне походження, мандри світами, належність до мистецької богеми, ув'язнення, втечі, вершини слави й визнання, неспромога вибрати між однаково принадними (але й однаково ущербними чи принаймні недосконалими, як на його художницьке сприйняття) ідеологіями, тяжкі злидні й нерозв'язні конфлікти з оточенням, ризиковані епатажні ігри з моральними нормами — і, попри всі завади й омани, — незмінна відданість письму, яке, схоже, тільки й давало йому відчуття цілісності й виправданості існування. Належність до родини Косачів — Драгоманових зобов'язувала, і ця ноша іноді бувала затяжкою; він і дорослим вдавався до сливе підліткових бунтарських акцій, які вже не пасували ані вікові, ані статусові. Мемуаристи багато розповіли про його негідні побутові витівки, як і про справді ганебне співробітництво з радянськими спецслужбами (за океаном такого безчестя легко було уникнути), — але не можна не думати й про те, чому ж українська спільнота не змогла знайти для одного з найобдарованіших митців кращої праці, аніж посада вантажника в нью-йоркському порту...

Косачева зірка зійшла в міжвоєнному Львові. Ровесник століття, він зростав у знаменитому маєтку в Колодяжному (хоча в анкетах чомусь, попри інформацію в метричних записах, указував місцем народження Київ: ще одна із численних містифікацій цього химерного автора); слухав університетські курси у Варшаві, Празі та Сорбонні, відбув строки в луцькій та варшавській тюрмах, урешті емігрував.

Такі-от персонажі, що живуть на вістрі небезпеки, авантюристи, таємні агенти, ворохобні співробітники знаменитих розвідок різних європейських країн, — постають у кількох кращих новелах і повістях, де майже детективний сюжет тримає читача в постійній напрузі, а психологічні характеристики вражають проникливістю й витонченістю. «Клубок Аріядни» — історія героїні, котра не подає

рятівну нитку, як можна б очікувати за міфологічними асоціаціями, а ймовірніше, заводить у безвихідний лабіринт. Наївний, чи засліплений коханням, молодий чоловік (улюблений типаж цього письменника, схожі ситуації знайдемо й у повісті «Еней та життя інших», і у романі «Володарка Понтиди») навіть не намагається збагнути подвійне життя своєї обраниці, розгадати маніпуляції й приховані заміри. Читач занурюється у трохи фантасмагоричний, хиткий, мінливий і мерехтливий художній світ, у якому годі дошукатися хоч якоїсь сталості й твердого дна чи опертя. Навіть найближчі люди можуть виявитися не тими, за кого їх маємо, усі ведуть складну й жорстоку гру, причому, ймовірно, найперш заради самого задоволення від гри.

Пригоди трапляються на різних континентах, у світових столицях і далеких провінціях, кожен може опинитися й у ролі вдатного мисливця, й, невдовзі, зацькованої жертви.

Відданий коханець таки прислужився Аріадні: його блискуче знання текстів Шекспіра допомогло жінці розгадати шпигунський шифр, над яким довго марудилися фахівці, котрі, очевидно, не надто любили англійського генія.

Ще одна героїня під маскою — Рома в «Ноктюрні b-moll», і тут уже йдеться про окуповану гітлерівцями Україну, про оунівське підпілля, про гідність особисту й національну, зрештою, про готовність до самопожертви. Заслана для вчинення месницького акту дівчина іноді не може розпізнати й належно оцінити свого ворога — естета, витонченого музиканта, знавця Шопена й Ліста. Німецький офіцер вважає себе представником високої старої культури, і це не зупиняє його від діяльної участі в масових убивствах безвинних заручників. «Банальне зло», за Ганною Арендт, тут постає уособленням сентиментальної манірності, Гельмут однаково пишається своєю вправністю як скрипаля, так і ката. Оцей викривальний аналіз сутності омасовленого зла, носіями якого виявилися звичайні ніби в повсякденні люди, відзначали вже перші Косачеві поціновувачі, зокрема Юрій Шерех, який 1946 року написав до новели спеціальну передмову: «І тільки поступово відкривається, що в дійсності душа цієї “білявої бестії” — це примхливе поєднання дешевої сентиментальності з бажанням панувати, з бажанням наказувати, мати рабів. Відкривається, що і ця душа тільки зовні виблискує сяйвом

високої культури, а в основі її теж лежить свиняче, кнуряче, звіряче, катівське, примітивне й огидне. Заслуга Косача в тому, що він викрив мерзенну психологію нацизму в нібито найкультурніших і зовні найефектніших її виявах, не пішовши лінією найменшого опору.

Заслуга Косача і в тому, що він виразно показав зв'язок нацизму з деякими елементами німецької національної психології, але водночас показав і те, що нацизм — це звиродніння цієї культури, що має коріння не в якихось расових основах усього народу (недурно Гельмут з походження навіть не німець), а у звироднінні окремих прошарків його.

Разом з Ромою читач чимраз більше переконується, що блиск Гельмута — тільки позірний, що все панування Гельмутів — це тільки “бенкет катів”».¹

З Ромою можна почасти порівнювати й головну героїню написаної того ж 1946 року повісті «Еней та життя інших» (Галочка так само виконує небезпечні доручення у ворожому лігві, ризикуючи самим життям), тільки що філософське й психологічне тло тут непорівнянно складніше. Ідеться, зокрема, про екзистенціалістський контекст філософських шукань, про втрату спасенної віри в можливість побороти зло. На руїнах розбомблених європейських міст гуманістичні концепції людини — вінця творіння більше не переконували й не захоплювали.

Поняття безґрунтянства й відчужености, важливі для інтерпретації творчости багатьох представників Мистецького Українського Руху, у Юрія Косача пов'язуються з необхідністю порвати з утилітаризмом вісниківства, з настановами Дмитра Донцова.

«Філософія чину», яка була свого часу реакцією на унерівську поразку, наприкінці сорокових уже багатьом видавалася неприйнятною. Якраз розрахунок із вісниківством, «прощання з учора» (Юрій Шерех) чи не насамперед визначає еволюцію головного героя Косачевої повісті. Микола Ірин — це самозречений корсар, одержимий одною ідеєю: «Археологія — любима наука, любимі вірші, любимі люди — все мусило бути офіроване. Офіроване чому? Тому образу самого себе, який Ірин собі виробив. Тому Іринові, яким він себе робив. /.../ Ірин **робив з себе пересічність**. Так, те, що йому здавалось новим, якістю нової людини, — це було знищення людини в

собі». (За цими натяками вгадується прототип героя, археолог і поет Олег Ольжич, одне з імен «вісниківської квадриги».) Звинувачення оповідача несподівано жорстоке, адже йдеться про героїчного оунівського провідника. Ірина характеризують як назагал мірноту. «Ірин — це тільки виконна сила, урядовець, бюрократ революції. Нехай, може, наше століття взагалі доба мірнот, пересічностей. Я не обнижую його вартости, він — незвичайний, саме в своїй пересічності...». Оповідач Вадим Васильович, імовірно, не хоче вибачити Іринові зашорену байдужість і зневагу до численних проявів живого життя в усій його розмаїтості (якраз отаким по-своєму навіть гедоністичним усеprzyйняттям життя наділено деяких персонажів Косачевої історичної белетристики, здебільшого людей барокової чи романтичної доби).

Оповідачеві «Енея...» Вадимові Васильовичу здається, що Ірин «дотла витлів», Галочка звинувачує свого друга в тому, що він «все нищив», що хоче будувати нове життя «на нищенні й смерті». По війні пафос офірування всього найдорожчого задля ідеї уже не пориває й не захоплює; може, якраз недавня катастрофа навчила декого з героїв повісти цінувати життя в усіх його нібито й незначущих проявах. Інтелектуал і поет став бездоганим солдатом, і всі люди довкола — для Ірина насамперед — «коліщатка» механізму, який не повинен давати збоїв, засіб, а не мета. «Прикра доба» не брала до уваги якраз життя інших. Важливість для автора-екзистенціаліста самого поняття Іншого у концепції повісти підкреслено ще й заголовком. Двоє головних персонажів, Ірин та Еней, трактують «інших» зовсім по-різному. Для першого інші майже ніколи не стають суб'єктами, радше слухняними елементарними частинками, рух яких має спрямовувати вища воля революції, чинена, зокрема, незламними й безіменними солдатами-виконавцями. І будь-який відступ від цієї ригористичної засади Ірин вважає недозволеною й непростенною слабкістю, навіть зрадою. Для нього немає ніяких винятків, адже до функції він зводить і себе самого. Тут, звичайно, критика вісниківства стає критикою тоталітаризму як такого; йдеться про поцінування особистости, індивідуальних цінностей та індивідуальної волі.

Інакшу позицію представляє оповідач Вадим Васильович — Еней, письменник, спостерігач-мандрівець, невтомний колекціонер вражень,

образів, настроїв, усе нових і нових проявів чарівливої дійсності, котрий бачить своє призначення в тому, аби «іти поряд інших, життя нести наопашки, плечем об плече торкатись і смерти й надії». (Оце ж якраз і є упривілейована позиція письменника, адже описати можна лише той шлях, що бачиться з якоїсь дистанції.)

Ірин та Еней протиставлені в кількох вимірах. Діяч — і спостерігач, цілеспрямований перетворювач — і замилюваний Божим творінням мандрівець...

Коли по різні боки залізної завіси закликали підпорядкувати літературу високій ідеї (еміграційні апологети «великого» мистецтва — національному визволенню, речники соціалістичного реалізму — ідеї соціальної рівності), то незаангажоване письменство, яке не служило б ніяким зовнішнім цілям, продовжували обстоювати лише послідовні модерністи.

Спостерігач Еней не може й не хоче протистояти плину життя, не годен змінити навіть і те, що для нього неприйнятне. Натомість Ірин, «людина, що має шалену снагу зламати межі свого існування», шукає нової віри, можливо, знову в чомусь ілюзорної. Відбувається розрахунок з минулим: «...перед війною ми всі ще вірили в можливість перебороти зло. /.../ Тепер — це все виглядає квилінням немовляти». Ірин приходить до екзистенціалістської (чи навіть стоїцистської) тези про «безнадійність людського існування» й «неоминальність зла». У цій ситуації він бачить два шляхи: «один — скоритися злу і лише пробувати злагодняти його», другий — «для людей, що хочуть бути все ж таки людьми, — це жертва», «може, й смерть». Для Ірина все це не філософські розмисли, а утилітарна, як він каже, потреба знову віднайти втрачений сенс свого існування. Тобто боротьба без жодної надії на успіх. Проте героїчний корсар і тепер не завжди застановляється над ціною того, що готовий офірувати. Врешті, ті ситуації, коли зло ще можна злагоднити й втихомирити, і моменти, коли потрібне пряме безжальне протистояння, не завжди вдається розрізнити й визначити.

Вадим Васильович вважає, що існує третій шлях. Це мало бути життя «потойбіч зневіри. Після чорного провалля ніщоти починалось знов життя. Може, без світлої віри, з відкритими очима на гнилизну й цвітіння, на нікчемність і вищість...». Микола Ірин, як йому здається,

здобуває свободу. Принаймні він зважується порушити досі абсолютний для нього кодекс солдатської доблесті: на кільканадцять хвилин затримує руйнування мостів, аби дати змогу Галочці та її супутникам вийти з оточеного міста. Як Ірин і передбачав, його за це судив партизанський трибунал, але все ж виправдав, бо ворог усе одно потрапив у мішок. Для Миколи Ірина це був акт звільнення від «машинного» виконавства, це була поступка «людському». Але лише часткова поступка, бо довіри до життя, замилювання його розмаїттям, певності в тому, що кожен мусить сам і лише сам зробити свій вибір на користь добра чи зла, у залізного корсара все одно немає. І в повоєнній дійсності він уже не може себе знайти.

В «Енеї та житті інших» звучить і незмінно важливий для Юрія Косача мотив себезробленості, тобто національно-культурної ідентичності як результату свідомого індивідуального вибору.

В історії Галочки (претекстом її вибору, як це представлено в повісті, була біографія Олени Теліги) підкреслено момент переходу (чи, точніше, повернення) з російської культури в українську. Народжена в родині російських аристократів, вона закономірно опиняється в емігрантському середовищі, яке культивує міф великої Росії. Вибір українства був для Галочки чи не актом протесту й заперечення тої спільноти, що її сформувала. Міф про Антея вона вважає застарілим: «...він надто механістично символізує й пояснює обнову патріотичного чуття. Я стала українкою зовсім не тому, що побачила соняшники й вишневі садки, доторкнулась до зримого — до ясних зір, тихих вод /.../ Це неспокій, це вічний бурелім, що в душі, й цим неспокоєм ми тавровані. Є в цьому одержимість, є й приреченість. І трагізм нашої доби — нас, безґрунтян, нас — *déracinés*, нас — гнаних, мов перекотиполе, нас — м'ятежних і метушливих. Це, звичайно, романтично, але — нежиттєво». Усвідомлений трагізм власноруч вибраної долі робить цей вибір тим переконливішим.

Юрій Косач починав переважно як автор історичних сюжетів, і особливо його цікавить наше XVIII століття, коли зв'язки України із Заходом ще не обірвані:

письменникові важливо наголосити долученість співвітчизників до великої європейської історії, до якихось доленосних, поворотних подій.

(У львівському місячнику «Наші дні» опублікував прецікаву й визивну статтю «У перспективі Літнього саду», у якій називає Тараса Шевченка представником тієї втраченої окциденталістської України: «Можливо, він був одним із останніх носіїв тієї української європейськості, що згодом розгубиться в післягоголівських роках вже не європейської України. Був він увесь плоть від плоті син України — блискучої доби кінця XVIII ст., аристократичної України Капністів, Марковичів, Полетик, що живуть у тіні 1789, але водночас підкреслено самотійних своїм нахилом до історизму, до поблажливо-глузливого ставлення до Петербурга, до росіян»².)

В історичній прозі він розповідає і про козаків у битві під Дюнкерком, і про пригоди шляхтича Рославця з княжною Дараган, котра оголосила себе претенденткою на російський престол (причому цей останній сюжет «Володарки Понтиди» написаний нібито за спогадами одного з авторових предків). Чарівливою іронією бувають оповиті й простосердні ніби стилізовані оповідки про полтавців або чернігівців, котрим також примхою долі випало опинитися «у тіні 1789», як-от ескадровому ад'ютанту Бутенкові з охтирського гусарського полку — героєві Косачевої новели «Вітряк». За цією трохи фривольною побутовою історійкою водночас угадується й серйозніший зміст: ідеться про участь українців у наполеонівських битвах початку XIX століття. Вусатий красень відстав від частини, чи не захопившись пошуком смачнішого частування, аніж в ескадронних кухарів, потрапив до старого млина, причарував простодушну й наївну його господиню Фернанду, а після любовної пригоди одразу ж потрапив у полон. Фернанда сама ростила сина, марно чекаючи того, хто обіцяв повернутися після війни. Бутенко ж у фіналі змальований пізнаваням представником своєї соціальної групи й свого покоління: «Коли трохи стихло в тій старій Європі, з мундиром поручника він пішов на пенсію і проживав довгі та тихі роки на хуторі свому по дорозі з Лохвиці до Лубень. Грав він добре у віста, говорив як слід по-французьки, уживав французьких перфум, обережно вів господарство, кутив тільки турецький тютюн, носив коронки біля синього сурдута, що добре облягав його стрункий стан, любив колишні кампанії й походи...». За вочевидь насмішкуватою характеристикою відкривається невтішна картина занепаду української шляхти, відлученої од

великої історії, змушеної обмежити свої інтереси простором між Лохвицею й Лубнами.

Замальовок безрадісної здебільшого долі «колишніх», вибитих із колії часу, забутих на узбіччі епохи персонажів у Юрія Косача є кілька. Еміграційна дійсність давала для такого портретування вдосталь матеріалу. І поручник із «Вітряка» бачиться типажно близьким до полковника Марковського із «Сентиментальної історійки» (сама назва твору провокує іронічні алюзії із «Сентиментальною історією» Миколи Хвильового, котрий, до речі, справив відчутний вплив на орнаментальний стиль раннього Косача). Відставний офіцер живе лише минулим, тішиться ветеранськими спогадами, які готова раз у раз слухати його самотня квартирна господиня, усе чекає, що буде неодмінно покликаним знову на службу, бо хто ж захищатиме вітчизну, як не він. Таке-от дещо навіть саркастичне окреслення змарнованого життя, застрягання в минулому і нездатності адаптуватися до нових обставин. У всьому цьому десь трохи вловлюється відгомін авторського досвіду, може, застереження для себе самого, адже пристосування і до атмосфери та тиску маленької «планети ді-пі», і до американського підсоння було для Юрія Косача доволі травматичним.

Навіть колишні державці, що знали смак влади й змагання, на російській службі змушені задовольнятися вторинними ролями. Блискучий амбасадор Андрій Розумовський («Вечір у Розумовського») постає в Косача господарем одного з найзнаменитіших європейських салонів, де твориться велика політика. «Син чабана із глухих Лемешів, а потім, за химерною примхою долі, за казковою витівкою життя, — гетьмана всієї України, пропалив свій слід по Європі від краю до краю, блиснув по дворах і столицях найзнаменитіших династій, важив не раз у душі долі народів і держав...»

Художній смак здебільшого не зраджує Юрія Косача, він уміє надмір патетики врівноважувати нотками іронії.

Сановні гості Розумовського одразу змаліли поряд зі своїм геніальним сучасником Бетховеном, хоча композитор відчувається чужим і самотнім у модній вітальні амбасадора, і лише старий господар зміг відчути в цій незвичній музиці утвердження нової естетики, усвідомити, що коли згадають «нас із вами за сто-двісті років наші нащадки, то тільки тому, що ми мали щастя слухати гру самого

Бетговена». Українська сутність представника славетного гетьманського роду виявляється хіба в піснях, які любить співати разом із домашньою челяддю. Це така собі елегійна візія, милий спогад, що небагато важить у житті високого посадовця на послугах уже іншій державі, до того ж державі-загарбниці. Утім Розумовський стає меценатом Бетховена, у музиці композитора зазвучали українські мотиви.

Вісімнадцяте століття в українському мистецтві було не так класицистським, як бароковим, і Юрій Косач, незмінно замилуваний у цій добі великої національної культурної потуги, охоче стилізує її поетику у власних віршах та прозі. (Тут цікаво, що бароко загалом справило потужний вплив на український модернізм десятих–двадцятих років, і виглядає, лише гвалтовне насадження соціалістичного реалізму обірвало нитку переємности, тоді як у творчості Косача поза радянською Україною таке наступництво збереглося і в наступні десятиліття.)

Звертаючись до жанру белетризованих біографій, письменник зосереджував увагу якраз на XVIII столітті: серед його персонажів маляр Антін Лосенко, композитор Дмитро Бортнянський. Знов-таки (принаймні в авторській інтерпретації) люди, відірвані від батьківщини, мандрівці нескінченними чужинецькими шляхами. Лосенко рефлексує якраз над тим, що його нескінченні подорожі — це втеча від світу, який ловить: «Ця королівська дорога бігла без упину в далечінь, біла й бита, і тополі та липи в коронах жовтогарячої, племінної листви відкидали довгі тіні на отави й на взлісся; там вистрілила з-за кучеряшок тихих садіб дзвіниця сільської церкви, ще далі заструнчав на взгір'ї замок, оселя богом дарних панів землі цієї, погрожував церквам своїми бурими бастіонами, а то карета в'їздила в місто, гуркотіла під стрільчастою брамою з чуйними амбразами, й алмбардник підзорливо глядів на упряж, на колеса...». Поїздка довга і втомлива, і відбуває її герой заради того, аби порвати всі тенета, у яких заплутався: треба повернутися додому, аби «здаля від сорокатих фарандоль, од машкар, од комедії людської пройтись Чорноярською вулицею, вийти на могилу край Гетьманського шляху й бути самому. З вітрами, зі степом, з хмарами й орлами».

Юрія Косача, як і багатьох письменників-емігрантів повоєнної доби, цікавить проблема збереження і втрати чи затирання національної тожсамости, роль родової і родинної пам'яті, способів її документування і передачі.

У потаємних домашніх шкатулках іноді зберігаються автентичні папери, від яких може залежати не лише спадок чи матеріальний гаразд, але й саме життя. Важливий цей епізод у «Глухівській пані», повісті, присвяченій «Пам'яті незабутньої Бабуні Олени Пчілки Ольги з Драгоманових Косачевої». У характерах і навіть долях Анастасії Скоропадської й Ольги Косач, жінок владних, діяльних, самодостатніх, можна справді завважити певні схожі риси. Скоропадська до кінця своїх днів зберігає в потаємній скриньці з подвійним дном лист-заповіт Івана Мазепи гетьманові Скоропадському. Спалити пам'ятку вона зважується лише у свою смертну годину, чи не боячись накликати немилість на своїх дітей. На недогорілому шматочку її спадкоємець бачить уривок тексту — вимогу Мазепи «московское військо из Стародуба искоренить і к нам поспішать, чтобы не попасть в московськіє руки». Той скравок Маркович обережно ховає, а сама ясновельможна пані, сидячи при смертній постелі свого чоловіка, з острахом слухала його сповідь, запевнення, що зробив усе можливе для оборони України. Скоропадський казав, що розмовляє з Мазепою, котрий нібито у смертну годину прийшов на розмову.

Героєві майстерно скомпонованої новели «Голос здалека» не зосталося ніяких свідчень, навіть недогарків документів про шляхетних предків. Однак несподівано йому починають снитися чужі сни чи, ймовірно, являється чужа реальність. Юнакові з російської Півночі, білогвардійському офіцерові в одному з боїв під час громадянської війни раптом постала перед очима неймовірна картина: незнайомі прапори, кіннотники у якихось архаїчних убраннях, урешті, цар Петро на чолі війська... Потому візіонер западає в дивний психічний стан, галюцинує, розмовляє ніколи ним не чутою українською мовою. Згодом у Гамбурзі цей інженер Ч... стає свідком «дивно реконструйованої сцени арешту Войнаровського». Уже перед смертю героєві оповідання пощастило зустрітися зі своїм, очевидно, далеким родичем (принаймні вони носять те саме прізвище і дуже подібні зовні) і дізнатися, що його предки — українці — після

мазепинської поразки були зіслані на російську Північ. У родині пам'ять якнайстаранніше стерилізувалася в кількох поколіннях, ніхто ніколи не розповідав Ч... про небезпечне минуле, і він виріс людиною російської культури. Але голос з минулого таки пробився з підсвідомості, аби змінити його життя, так що пошук власного коріння став виснажливою манією, сенсом існування. Для самого Юрія Косача йшлося про голоси його власних предків, які у XVII–XVIII століттях належали, як-от бунчуковий товариш Степан Васильович Косач, до гетьманської аристократії. Символіка «Голосу здалека» накладається, зрозуміло, не лише на індивідуальну чи родинну, але й на національну історію загалом.

Тексти Юрія Косача відчутно змінили обриси української історичної белетристики. Ми читаємо їх із великим запізненням, а що його архів досі належно не опрацьований, то нас, імовірно, чекають нові відкриття, а голоси здалека стають дедалі ближчими.

Віра Агеєва

¹ Гр. Шевчук (Юрій Шевельов). Післямова до «Ноктюрну b-moll» // Юрій Косач. Проза про життя інших. — Київ : Факт, 2003. — С. 170.

² Косач Ю. У перспективі Літнього саду // Наші дні. — Львів. — 1943. — Ч. III (березень).

Пам'яті незабутньої Бабуні Олени Пчілки
Ольги з Драгоманових Косачевої
Автор

Глухівська пані

Повість

Єстества человеческого прародительным
паденієм розрушенного, тот єдиній состоїт долг:
чоловікам смертным от персти созданным,
по смертным временного сего теченія пресіченію,
знову в персть вселитися.

З заповіту Я. Гетьманової Настасії Скоропадської

В Москві пані вперше подумала про смерть. Це було тоді, коли вмерла сестра малого імператора, царівна Наталія Олексіївна. Випала груднева пороша: ясновельможна з небожем, бунчуковим товаришем Марковичем, та молодшим його братом Марком виїхала на прощання з тілом у Німецьку Слободу, де якраз стояв двір. Сніг мів чистий і пухкий, замітав вулиці, біло було скрізь (мовби пелена накривала місто), за саньми, що заточувались по ожеледі (бо сніг тільки притрусив землю), бігли голодні пси й гола дівтора, на мурах крякала галич і мірно ходили закостенілі вартові між бійницями. Сніг присипав їх трирогі шапки й вуса. Приїздні штовхались, хрестились і шепотіли. Окремо стояли наші — з гетьманом паном Апостолом і генераліцією. Гетьманова Апостолиха, висока худа жінка, молилась і, не перестаючи шелевити губами, поглянула в бік пані та легко кивнула головою. Потім рушили всі до передньої світлиці через залі, глітні од царедворців, обвішані чорними сукнами. Кімнату, де лежало тіло, також прибрано чорним. Там порядкували днювальні — вісім дам (чотири заміжні, чотири панни). Одна з них, яку називали княгинею, сумна й поважна, зовсім білява, підводила прихожих до труни. Чотири кавалергарди стояли з голими шпадами; орли, вишиті на чорній матерії, що нею прикрито труну, й велетенські свічі грали на шпадах. Кавалергарди кам'яніли — в хаті не шиширхнуло, ніхто не посмів ні кашлянути, ні зашепотіти. За чергою, пані зараз по гетьманові, підійшла прощатись.

У труні лежала квола дрібненька дівчина. Спала. Пані бачила її перед тим живою: вона була вже по батькові хоровета і крихка — воскова. А тепер станула зовсім. Тільки довгі чорні вії відтіняли сумне безбарвне обличчя. Однак було щось величне в цій дівчині, мовби тільки що по смерті вона стала сестрою імператора. Пані поцілувала її холодну руку і в ту мить здригнулась: кавалергарди залізними громовими кроками, що єднались із сухим брязкотом сталі, змінювали варту. Пані стало знічев'я страшно: ті пригробні кавалери при цій маленькій дівчині, яка мала в ногах двоголових хижих орлів, видавались велетнями, ті високі свічники, ті вісім дам, схожі на черниць, — все це було дивне, величне і грізне.

Така була смерть. Такий був її льодовий глибокий віддих, неописаний маєстат. Пані вперше почула тоді той звук смерті, той, власне, порожній мертвий звук, але лункий, як рокіт далекого спізненого грому. Відчула виразно (могла докладно розповісти) те небувале вражіння: ось вона сидить у величезній холодній залі, за високими вікнами хуга, і хтось велетенський, без статі, без обличчя, немов лицар, увесь закований у залізо, немов суворий схимник іде до неї мірним кроком. Пані хотіла крикнути, але крик умер, не народившись, — вона глянула на вмерлу, котра лежала спокійна й тиха, мов зимовий сумерк. «Тоді вже нічого нема, — подумала пані, — тоді тільки спокій». І відійшла.

— Ви, ясновельможна, задовго прощались, — сказав Маркович, сідаючи поруч неї в сани й обгортаючи ноги медведями, — етикета не дозволяє. П-шов! — крикнув він зараз же змосковська на візника. Ув Олександра, який сидів поруч візника, були добре засніжені вуса. Козачки ззаду на зап'ятках подубіли зовсім. Коні шарпнули примерзлі сани й понесли в Китайгород, до Богоявленського монастиря, де недавно відкуплено двір у Голіцина. Небіж Маркович, бунчуковий товариш, одягнений був у вовчу шубу й соболину шапку з темно-зеленим верхом. З-під неї виглядало його лисяче — розумне й хитре — обличчя.

Він без кінця тоді говорив, зрештою, як і завжди. Але пані любила його рівний переконливий голос, його карбовані певні речення. Розповідав під враженням прощання з царівною про недавні похорони адмірала Апраксина. Пані довідалась, що була гучна військова жалібна

гра, артилерії було десять гармат, виступали всі гвардійські полки, вояки несли великі свічі, пригробні кавалери їхали кінно, інші ж на оксамитній подушці несли остроги, кавалерію й управительську палку покійного. Знаті було повно, гербових карет без ліку. Вичерпавши цю подію, Маркович перейшов помалу до інших справ, що його займали. Говорив про новий указ щодо нічної їзди з ліхтарями, про те, що брат Марко задерся з якимсь п'яним куафером і обидва попали до гарнізонної канцелярії; він аж сьогодні їздив виручати і взяв брата у розписку. Далі сказав, що в Гданську його воли продано по сімнадцять талярів, а батькові пішли тільки по чотирнадцять. У четвер він має обідати шумно у Бутурліна, мабуть, у присутності гетьмана. Сказав вкінці, що гетьман тепер щось дуже ласкавий і уважний, але нічого з тієї приязні не буде, бо скарги на батька йшли через його руки і ніхто того не забуде.

— Але вас, ясновельможна, це зовсім не інтересує, як бачу, — додав укінці, поглянувши скося на пані, й ображено замовк. Так до самого Китайгорода не сказав ні слова і тільки на горі, розігрівшись із гостями, які давно чекали, повеселішав. Бо привезли якраз антал мушкателю доброго, старого.

Так яскраво, так докладно зостався в пам'яті той вечір. Москва мерехтіла у вікнах, припала до снігу кострубатим потворним кадовбом якогось дивного звіра. Здавалося, скимлив він. А то мела заметіль.

Нагорі грали все той самий *шінп-шнап*, пили каву, чути було голоси Покорського й Холодовича, які тільки недавно приїхали з Архангельська, з заслання. Ясновельможна пішла нагору і, сівши до бюрка, чомусь витягла з кабінетика малий контрефект покійного дружини, вправлений у містерні рамки.

Гетьман глядів на неї холодними, трохи збентеженими очима. Це була людина, яка за клопотами ніколи не могла бути собою. Клопотів було так багато, гетьманство тяжке, стопудове, вічно гризся й журився, вічно мав прикрощі, а так любив спокій, злагоду й незлий дотеп, що спурхував іноді синім вогником, трохи колючим, трохи зачіпкуватим. Вмів підглядіти у когось те, що другий не побачив би, любив незлобиво жартувати з найближчими: злегка покепкувати з когось. Але з літами жартував усе менше й менше. Став похмурий і якийсь зрезигнований, підданий долі. Може, власне, пані найкраще, що

зосталось у пам'яті по нім, в'язала зі споминами про той погідний час, коли ще міг жартувати. Було щось тепле й добре в тому спомині, так начеб весняне небо, синє-синє з білими спокійними хмарками. Але цей спомин захмарили інші, прикрі, холодні. Коли за останнього побуту в Москві прийшла відомість про Малоросійську Колегію, гетьман охляв зовсім, упав. Вже несила було змагатись. Так і зітлів із журби, із страшної, схованої глибоко туги, що роз'їдала нутро, мов іржа.

Така прикра була тінь ката: притьмарила його особистість зовсім. На кілька днів перед смертю він все шепотів, озираючись злякано, немов був певний, що *він* є тут, він, який все бачить і все чує, високий проклятий кат. «Пані, ви знаєте, я дрімав, а може, й на яві це було — всіх їх бачив, зо всіма говорив». «З ким?» — питала пані так само тихо. «Тихіше, ще тихіше говоріть, щоб ніхто не чув, — з Орликом говорив я, Максимовичем, з Герциком, Нахимовським... і він був також...» «Хто, Іване?» — спитала тоді пані, і самій стало страшно, в кімнаті було тихо-тихо, цвіркун цвіркотів за піччю, тіні плигали по стелі, і хворий дихав різко, важко. «Гетьман Іван Степанович Мазепа, — прошепотів колишній стародубський полковник, — прийшов, сів оттак окрай ложа і похитав головою, смутно так похитав: “Що ж доброго скажеш мені, ясновельможний?” А я йому: гетьман не я, а ти, Ваша Милосте; не гнівайсь, тяжке мені було це заступництво; один Бог знає, але отчизни не міг покинути на поталу. Все, що міг схоронити, зберіг, старався, не раз кривлячи гордістю й честю».

Так тихшали, тихшали його слова. Так і знепритомнів.

Настасія Марківна бачила, що маячить, а проте було і їй моторошно. Сиділа, од нього не одходила, кілька ночей бився зо смертю, палив його якийсь вогонь, це не старість тягла. І чесно вмирав, всі закиди відпирав, виправдовував у маячінню, мов був на якомусь невидному суді. То одні приходили до нього, то другі. І бесідував з ними довго, мудро, розсудливо, все вияснював, переконував. І так щиро, так виразно говорив, так вперто дивився на когось глибокими очима, що пані часто мимохіть оглядалась — може, таки й справді був у світлиці, сидів оттут, окрай ложа, старий володар з дивним посміхом у молодих очах, а може, входив у світлицю рубашним кроком кат-імператор.

На кілька годин перед смертю Іван Скоропадський спритомнів, причастився Св. Тайнами і тихо спитав панію: «Як гадаєте, пані, все

нам прощене буде?». «Все, Ваша Милосте!» Кивнув головою і спокійно, всміхнений лагідно, минувсь.

Москва докучила всім. Проживали в ній більше року; витягла вона вже чимало грошей і коштувала немало спокою. Були всі потомлені, посмажені й марили тільки про одне: як би скоріше повернутися назад додому. Єдиний, хто так-сяк вдовольнявся й чувся в Москві непогано, — це Яків Маркович, який проводив час у довіллю. З гуляння на гуляння, з візитами од одного вельможі до другого, з диспутів при каві на карти, за прерізними справами й справунками, за ходінням по колегіях і урядах час йому минав плавко й швидко. Зо всіма був гречний і добрий, мав зовнішню елегантцію, легкість у конвертації, вмів добре чути і в поважному гурті, й у пияцькій компанії. За це його всі любили, за це всім подобався.

Цього коронаційного року, 1728-го, у Москві був з'їзд усієї старшини. З Петербурга приїхав і Апостол, а з ним і старшина, яка там хвилю проживала, — Григорій Стороженко, Михайло Забіла, Лукаш Переяславський і багато інших. Приїздили з Петербурга всі, хто за тим чи за іншим ділом там забарився: Троцини, Галецькі, Роцаковські, Турковські, Кочубеї, Миклашевські, Штишевські, Нарбути, а також і ті, яким велено було в Петербурзі жити безвиїзно: Чарниші, Лизогуби, Жураховські. Учинено ласку й деяким засланим із полуботківського діла — вони повертались помаленьку з Сибіру й з Архангельська. Гетьман тримався бадьоро, підняв голову, зміцнів і мав багато надій. Всі говорили, що Богданові пакти будуть повернені цілковито.

Пані приїхала до Москви 9 лютого з молодшими братами Марковича й старим полковником лубенським та стала на квартиру у дяка Артамонова. Почався затяжний рік клопотів і турбот. Треба було спровадити з України (як це й робили всі) багато челяді, кухарів, конюших, офіціялістів, вибраних бандурок і співаків для втіхи гостей, треба було перевезти цілі обози добра й улаштування, треба було, врешті, весь час тримати коні для штафет і виїздів, що коштувало немало. 25 лютого короновано врочисто Петра II, а 26 відбулась аудієнція в Грановитій палаті для всіх українців. Всі на чолі з гетьманом підходили до руки. Цар посміхався. Шереметєв і Геннінг шепотіли йому щось до вуха. Він кивав головою, і врешті всі розходились, не знаючи гаразд, чи все це на добро, чи на зло. У

кожному разі не було вже Меншикова, і це багатьом давало снагу й охоту до життя. Вирішили поки що чекати і їздили на всі фаєрверки, не опускали ні однієї асамблеї, бавились шумно й гучно так, як і годилося. Гетьманову це томило. Вона зовсім не приїздила сюди для асамблей, і не в голові були їй візити; їздила з примусу, щоб не гнівити знатних, бо від них залежала вся справа Колегії, а для неї тільки приїхала сюди. Воліла з того всього їздити крадькома в Новодівичий монастир і розмовляти зо старою царицею, кволою й зажуреною жінкою за Петрового життя, а тепер напрочуд спокійною й приємною. В монастирі було тихо, зовсім тихо. Цариця говорила не поспішаючи, протягом, немов співала, і цей голос заспокоював. Гетьманова мала про що говорити з нею. Разом прожили ті довгі й трудні роки. Покоронаційні дні тяглися довго, бо ж треба було як слід відсвяткувати початок володарювання нового монарха, якого, до речі, ніхто особливо не помічав. Взагалі мало про нього й говорили: так, якби й не було його.

Малокровний, довголиций хлопчина під бальдахимом і в мантиї та з імператорськими регаліями виглядав, ніби зляканий і засоромлений школяр. Тепер він завжди мовчав. У всякому разі він був кращий, ніж та проклята маркитантка-повія і Меншиков. «*Sic transit gloria...*» — говорив, хекаючи, Маркович, і кожний дозволяв собі тепер сказати на адресу всесильного генералісімуса, який дався в знаки не одному, кілька дошкульних і соковитих слів.

До великого українського з'їзду в Москві долучились ще панство Михайли Скоропадські і донька ясновельможної Уляна, яка була за Толстим, тепер вдова, полковничиха ніжинська. Її чоловіка заслано разом із сином Іваном на Соловки, їй же заборонено жити в Україні. Було це не так давно, тільки в липні минулого року. Толсті за царським указом виїздили з Глухова, і з цієї причини був у домі гетьманової великий смуток. Тож їй мило було бачити доньку біля себе й опікувалась щиро її теперішнім незavidним станом вдовиці. Приїздили також сливе щодня нові люди з України, бо там чомусь кожний гадав, що тепер починається щось нове і не від речі бути в цей час у Москві.

Імператор був якось на обіді в Апостола, сказав до присутніх кілька слів, що їх підповів Голіцин, зрештою, зовсім без значення, наказав

Петрикові Апостолу бути лубенським полковником і слухав цілий вечір українських бандур. Самий імператор, певна річ, мало кого цікавив, але візита його, що її, видно, передбачили заздалегідь міністри, всіх неймовірно піднесла на духу. Вже навіть і ті, які думали найчорніше, починали вагатись. Апостол був задоволений і гоготав. Одна гетьманова, якій про всі ці справи й обіди доносив небіж, єхидно посміхаючись, нічому не вірила. Вона була тієї думки, що ніяких особливих змін не буде за цього царювання і ні за що Москва не поверне Богданових пактів у давню силу. «Про мене, — говорила, — тіштеся всі, але я не маю чого, і все це даремно. Ціла наша політика тепер одна: станьмо твердо на землю, на маєтності, щоб потім не були наші внуки пахолками у Наумових і Шереметєвих. З того паперового гетьманства, з тих обідів ніякої потіхи, бо всім править не Глухів, а Москва, і нема чого од неї сподіватись пільги...»

«Почекайте, ясновельможна, а скасування зборів, а правні статuti, що їх мають тепер окремо видавати, а поширена гетьманська канцелярія?..»

«Все це дурниці, — гнівно говорила гетьманова, — Москва однією рукою може дати, і то крихти, а другою забере втричі стільки. Так було й буде...»

За плечима з неї і з Марковичів сміялись, кпились із їх чорних мислей і недовір'я. Пояснювали це заздрістю до Апостола. «Були, мовляв, стільки літ при булаві, нічого не скуралі, ще й те стратили, що було по погромі, а Апостол — політик і дипломат: тільки обернувся, поговорив то з цим, то з іншим, майстерно все заплів, і має — а ще одного досягне». Гетьмановій донесли про ці розмови, й тоді перестала зовсім говорити про політичні справи при чужих людях. На політику мала свої погляди — зовсім не залежні од особистих примх і міркувань, мала досвід довгих років Іванового гетьманування і могла судити. «Малую Росію к рукам прибрать», — дуже любила повторяти ці Петрові слова, що так криваво вбилися у її пам'ять. Маркович погоджувався з нею у всьому.

«Скрутять, ще й як скрутять. Це тепер тільки меду підливають, бо така європейська ситуація. А мені що? Буду комусь, хто сліпий, очі розкривати? Хай чужа голова про це болить, не моя. Злодіями нас зробили, тиранами, в Москву супліки писали, а тепер ради питатись

ходять...» Був сердитий, як і батько, на те діло, що лежало в Колегії закордонних справ. Слідство затяглось, допити проти донесень старшини втомлювали й нудили. Гетьманова щиро жалувала Марковичів і, коли хтось із донощиків приходив, відкрито їм говорила: «Як не соромно по царських яризах бігати з супліками? Так, якби вдома не можна було залагодити цього, так, якби справді не було суду. Всі ви невірні, лицеміри, мостиві панове». Взагалі гетьманова не мала довір'я ні до кого з нових людей, ні з генералітету, ні з старшини. Це був дрібний сутяжний народець, що йому гріш ціна. Вистерігалась при них щось важливе сказати, щоб не побігли донести. Бо були й такі. Шанувала з теперішніх тільки старого гетьмана й усіх полуботківців. Це була стара гвардія, незломна й чесна. Їй не могла прийти у голову якась підлота. І гетьманова знала, що вони справді віддані отчизні. Бо тим, які кричали і хвалились своїм свободолюбним духом, роздирали жупани за Неньку, не вірила — знала чимало їх, патріотів, що перші бігли по цареву ласку й готові були продати брата й батька за сяку-таку маєтність. Шанувала ще також запорожців і всіх тих, хто був за кордоном. Одного разу на обіді у посла Його Величності римського цісаря переказала голосно, аж всі пороззявляли роти, щоб передав поклін від неї панові Й. М. Пилипові Орликові, коли його зустріне (бо посол довше резидував при Високій Порті і якраз при обіді розповідав пані, що доводилось йому зустрічати в Царгороді її земляків).

Справи в Москві затяглись. Пані чекала на рішення Тайного Верховного Совіту: просила вона скасувати указ, що відібрав їй привілеї і дипломи, та віддати їй забрані села. Але Совіт радив довго й пиняво, відволікав постанову, й пані мусіла хоч-не-хоч сидіти в Москві.

Купила два двори у Гагарина на Тверській і в Голіцина в Китайгороді. Треба було їх упорядкувати й навіть дещо перебудувати, бо пані не любила московського будівництва. Спровадила для цього майстрів із Глухова, а до того всього раз у раз треба було приймати гостей, годувати цілий дім із своїми й приживалами, які все наvertsались із дороги. Мусіла сама давати всьому раду, бо донька Уляна по смерті свого дружини, ніжинського нещасливого полковника, зовсім підупала на здоров'ї й надії, і не було як її турбувати. Єдиний Маркович, який бив теревені, інколи помагав у дечому, і то з невеликою охотою, бо

шумне столичне життя його загарбувало, відмовлявся частенько справами-візитами, в інший час барився за невідкличною працею в кабінеті — вічно порядкував книги, збирав біля себе вчених, надібаних ненароком, дебатував із ними годинами, писав розправи проти атеїстів і робив якісь досвіди з машинами та колбами.

Пані не мала ні хвилини відпочинку. Але це, може, виходило їй на користь — не ставало часу на чудацькі думки й метикування.

Зима минала. Справа перейшла нарешті до закордонної колегії. Указом обдаровано гетьманову за вірну службу її дружини «для прогонування» всіма селами, наданими колись гетьманові, крім тих, що належать до булави, — виходило од трьох до чотирьох сот дворів. Одночасно доньці Уляні Толстій дозволено жити з матір'ю в Україні. Указ послано до сенату, а це значило, що ще треба чекати, але все ж було вже куди легше — можна було сподіватися скорого виїзду з Москви. Аж дивно було навіть, як скоро минув той шумливий рік. День у день прийняття, роз'їзди, розмови з яризами, з вельможами, асамблеї, паради, Богослужби — все злетіло мигцем, як фаєрверк, короткий і яскравий. Але ж на те був це коронаційний рік — пишний, п'яний і гомінкий, рік сподівань і надій, початок нового царювання. Помаленьку всі українці пороз'їздилися, потяглися за гетьманом, який нетерпеливився за урядуванням, за невідложними справами (Наумов і Шаховський вже виїхали, начеб зумисне поспішали, а гетьман не хотів, щоб урядували без нього). Так що пані з родом була однією з запізнених. Українські квартири почали пусткувати, гостей і приживал ставало все менше. Великий український з'їзд минув.

Весна прийшла радісна. Голос дзвонів став спокійний і солодкавий. Маркович приїздив веселий і елегантний у новій англійській кареті, що її недавно купив, хвалився своїм барометром, що просто напрочуд показує погоду, й пані сміялась так, як не сміялась давно, коли починав оповіщати про чуда «кунсткамери» або театральні штуки, на які їздив дивитись із Петром Апостолом. Ясновельможна любила весну. Їй пригадувались давні літа, коли ще була за Голубом, як виїздили на Слобожанщину закладати нові городки у степових заповідниках. Не забувала ніколи того тьмяного запаху землі, сипкої, вагітної сім'ям, того вологого вітру з-над Донця, того прозорого неба, де летіли ключем дикі гуси. Весна пригадувала завжди молодість, буйну й

нетерплячу, коли такі легкі розлуки і такі любі зустрічі. Й весною особливо хотілось додому, над Сойм і Десну, до Глухова, де повз усе-пройшли-таки найкращі роки, де скрізь жива була пам'ять доброго гетьмана Івана, що його усе ж таки любила, хоч не раз сердувала за його повільність і невирішеність. І челядь, і дім увесь відчували цю тугу за батьківщиною: бореитор Федір ладнав карети й коляси, мазав колеса, хоч про виїзд ще ніхто не говорив. Камердинер Олександр пакував тихцем скрині. В новому домі ніяк не міг ужитись, все воркотів про кепське розположення кімнат, про московських партачів--майстрів і гнав із пересердям геть дівтору, яка вистоювала перед панським двором, випрохуючи копійчину.

Ніхто з цього дому не любив Москви за її якусь вайлувату єхидність, нещирю гостинність. Все здавалось, що вона дивиться з-під ока, дикого, розбійницького і, влесливо посміхаючись, тримає за пазухою руку на ножі. Навіть Маркович, який чувся скрізь як удома, признався, що Москва йому порядно докучила, що взагалі її не терпить. Уже більше подобався йому Петербург, але пані не любила, коли так говорив.

Великдень пройшов величаво й гучно. Пані перед тим постила, сповідалась в Новодівичому, дала тисячу рублів на монастир і сказала на розговинах, що це, мабуть, її останній Великдень. Уляна заплакала, пан Михайло Скоропадський міцно розсердував, а Маркович сказав, що це тітка просто вигадує з дамської звичайної вередливости. Бо вона справді виглядала зовсім гарно, і такі її міркування, скоріш, можна було віднести до якогось загального душевного неспокою, що його спричинило московське клопітливе життя. Українських гостей на святках було небагато, важніші особи вже виїхали давно. Зосталися ще дехто зо стародубчан та королевчан і ті арештанти з полуботківців, котрим не давали дозволу на поворот. З ними проминув час весело й шумно. Пили багато й гуторили не в міру, так що Маркович, який мав завжди ясний лоб і в похмілля, не одного зупиняв. Але все це були свої милі люди, старі знайомі, а з ними не шкода було часу. Зате тяжке було візитування московців із Совіту і Колегії, прерізних князів і графів, яких пані не терпіла смертельно, але мусіла їм догодити.

У кінці квітня справу закінчили — грамота була підписана рукою канцлера на всі маєтності, починаючи з Кучерівки, Сасинівки й

Линовилі. Ще зоставались дрібниці, переписування актів, але й те піддячі, діставши на добре пиво, обіцяли зробити якнайшвидше.

Пані зітхнула з пільгою. В Москві вже не було чого гаятись. 27 травня 1729 року пані з Уляною й Уляниною дітворою виїхала. «Славити Бога останній раз», — прошепотіла пані й перехрестилась, коли довгий обоз Скоропадських минав калужську заставу. На душі було легко, легко. В Москві знала завжди одні тільки клопоти й тривогу, ні одного безжурного дня. Може, тільки шкода було солодкого співу дзвонів у тихому Новодівичому, де зоставалась її щира приятелька, добра цариця Євдокія. Вони розлучились із усміхом, так якби десь незабаром мали зустрінутись.

Весна того року, 1729-го, була пишна і квітиста, але тільки за Тулою: в тих сторонах гусениці об'їли листву, так що дерева стояли голі, мов увосени. Але зате що ближче до України, то ставало веселіше й зеленіше. Мценськ розцвітав уже садами, і вся губернія Білгородська розкидалась пахким зеленим килимом.

Подорож була погідна. Їхали: гетьманова, донька Уляна з діточками, старий полковник Маркович і його два сини. Їхали не поспішаючи, щоб не зморювати коней. Хапатись бо не треба було. І розцвітали їм назустріч травневі чудові ночі, горіли погожі дні, добра і погідна дорога бігла через поля, через ліси, через луги, жайворони дзвеніли над яринами, бралось на врожайне і вродливе літо. В половині червня думали вже бути в Глухові.

В Істомині, родовій маєтності ніжинського полковника Толстого, думали забаритись з кілька днів. Пані Уляна останніми часами слабувала і взагалі пробувала в душевному неспокою од часу смерті дружини. Перед тим як вибратись на стале життя в Україну, мусіла пожити в Істомині для впорядкування справ. Не слід було зовсім зоставатись їй у цій садибі, де все нагадувало нещасливе подружжя, але ж і маєткові справи були невідложні, і не годилось їх забувати. Тому гетьманова вирішила, поки Уляна зживеться першими днями з самотою, побути з тиждень біля неї в Істомині і принагідно перевірити управителів маєтності, чи, часом, користаючи з родинного нещастя, чого не покрали, не пошахрували.

Перед Істомином нагнав їх Яків Маркович, який ще зоставався в Москві, — прощався шумно з нею, казав, що з арештантами--

полуботківцями та чужинецькими офіцерами на царській службі, добродушними шкотами і веселими голляндцями випив однієї оковити з двадцять понтаків, а скільки виталів іншого питва — не злічити. Його обоз був найбільший. Віз незліченну кількість скринь із книгами й шатами, інструментами і знадіб'ям, що його скуповував принагідно, часом зовсім непотрібно, бо невідома була ціль його вжитку. Віз навіть меблі, випадково куплені дзеркала, химерні столики і стільці, майстерні німецькі годинники. Усе це разом із барилами вин і мушкетелів забирало немало підвод, челядь мусіла пильнувати всього вдень і вночі, на вибоях притримувати, бо не дай Бог, якби розбився якийсь термометр або поламалось щось крихке — Маркович обіцявся люто покарати.

Напереді їхала гетьманова з донькою в легенькій новій кареті, купленій у Гагарина. Батько-полковник з третім сином, найменшеньким, і дітками Уляни їхав у розлоному ридвані, через те що любив подорожувати вигідно й м'яко, щоб не наминати боків, щоб можна було й задрімати. А Яків їхав із братом Андрієм, останній в англійській колясі. Ще за ними їхали: капелян пані гетьманової отець Ісая Заславський, пан Кендзеровський, панин тотумфацький, підписок роменський Скридловський і принагідно якийсь далекий родич Мокієвських Зубок, який пробирався у Київ. Аж за ними починались обози, тяжкі, повільні, з лінивими кіньми й дебелими поганячами, вози з челяддю, кухні з кухарями, погребки, буфети з офіціантами, лакеями й покоївками, крикливі обози панські. Разом із обозами їхали донці, кінно і в телігах, повертаючись з Москви, куди їздили за жолдом. Це було наруч, бо окремої військової охорони, як у давні часи гетьманування, не було, а в брянських і курських лісах могли повернутись злодії; тож з донцями не було тривоги.

І не раз у воєвідських містах і посадах, заочивши далеко ще стьожку з обозу, вартіві брали мушкети наготов, особливо нічною порою, коли донці подавались наперед і грізно брязчала щоночі їх зброя, а на возах палили смолоскипи; городничі піднімали тривогу: «Хто йде, хто їде царським трактом?». «Обоз гетьманової Скоропадської, ясновельможної пані, старий хріне!» — грімко ричали в ніч донці, а ті, які доїжджали, і будники оддавали честь галебардами й бердишами.

Цю дорогу з Москви пані любила. Нею завжди поверталася ще за життя гетьмана. Навіть коли пусто й сумно було на серці, прояснялось і забувалось усе, бо це вже була близько рідна сторона, близько була Україна.

А ця подорож була особлива, може, тому що припала на весну. Сильно пахли соснові дрімучі бори, лагідні були вечори й ріки, що їх зустрічали, тихі та прозорі. Любили над ріками просто неба ночувати, обминаючи міста й маєтності, де слід було б завітати до знайомих, а цього пані не хотіла, бо, коли заїхати, починалось би гостювання і та подорож простягалась би на довгі три місяці.

Табір розбивали на узліссі, на піску, де повно шишок і чатиння, прилагоджували в каретах ложа до спання і палили ватри на вечерю й од комарів. Та спати йшли не скоро, біля ватер завжди сидів довго ввесь обоз: то гуторили, то слухали співів та ігор челяді з донцями. А донці славно співали, лунко й хвацько, аж сахався бір. Для полковника й менших синів нічліг був благодаттю: вони, як тільки розпрягали коней, ішли полювати в ліс і над багна з собаками. А там, у тих сторонах, лови були препишні, пора підходила добра: тягнули бекаси, хорустілі, летіли гуси, гніздились гоголі й черняді, токували глухарі. Ловили також раки на вогонь (сам старий полковник лазив у воду), рибу і як із тим усім зашивались у хащу й у нетрю, то годі було докликатись. Тільки по собаках, котрі дзвінко лящали-виспівували, можна було догадатись, де вони.

Яків Маркович не любив полювання ані рибальства. Сидів з жінками при вогні або, розлігшись вигідно на килимах у кареті, починав правити що-небудь, байдужий, чи його слухають, чи ні. Філософувати — це було його найулюбленіше зайняття. Але й гетьманова любила також слухати, як говорить і метикує. Встрявали іноді до розмови й Ісая Заславський, і роменський підписок. Зубок же, родич Мокієвських, слухав уважно, кліпав тільки очками й сопів. Часом як виривався з чимсь, то починав плести таке, що не трималося купи зовсім, і всі тільки махали руками: «Пане Зубок, годі вам...». А по правді, пора на філософію була пригожа — серед майової ночі, проти зір і серед тиші думи плили свобідно й легко, а Маркович метикував розважно, умів переконувати. Особливо останніми часами непокоїла

його сентенція картезіян, що відіймала всяке чуття од тварин, а надавала його тільки людині, як еству розумному.

— Ось звідси резолюція картезіян, що чуття без розуму неможливе, — говорив Маркович, попиваючи чай, який розносив Олександр у тоненьких порцелянових кубочках (Маркович самий купував той чай у Москві у німця Моріца і самий пильнував заварки, гетьманова ж не пила ніколи чаю, а воліла каву), — тому тварин називають автоматами. Але, — Маркович підвівся і сперся на лікоть, а від ватри вдарив огонь на його хитре лице, — ця сентенція Картезія нетривка...

— А чому, ваша милість? — спитався Скридловський, маленький чоловічок, який скінчив у академії разом із Марковичем курс Прокоповича і також любив філософію. — Чому ця сентенція не тривка?

— А тому, добрі панове, — тягнув далі Маркович, — бо явно суперечить щоденним експериментам. Візьміть під увагу різні дивовижні поступки живої тварини. Не могло б їх бути, коли б не змисли й пам'ятування (яке Картезіє називає змислами).

— Дозволь якесь *exemplum*, добродію, — це переконливіше.

— Прошу, перше *exemplum*: у гетьманича, а могого приятеля, Петра Апостола є дивний пес, який навчений на звук французьких слів лягати, вдавати мертвого, шукати злодія, приносити табакерку. Друге *exemplum*: у покійного генерального судді Чарниша купив я колись, якраз перед гилянським походом, коня. Через два роки після того, коли вже повернулись з походу, цей кінь побачив на майдані між багатьма людьми суддю, підбіг до нього, заіржав і почав ластитись. Третє *exemplum*: московська «кунсткамера». Бачив я речі, що їх виконували там тварини, просто не до віри. До того, що блохи везуть повагом у запрязі маленьку каретку, — старша блоха вискакує за пана, а дві молодші стоять за лакеїв. Не кажу вже про морські свинки, малпи і миші, які виконують розум запаморочуючі речі. Звідки це?

— Із присущого тваринам послуху, — сказав пан Скридловський, — терпеливість людини може через послух довести тварину до речей справді незрозумілих.

— Найбільша терпеливість людська не вчинить нічого, коли тварина не жива, себто не має розуму. Наприклад — каменя ніхто не навчить говорити, а сороку можна. Щодо попугаїв, то є, як кажуть, такі, що

цілу Ціцеронову промову in Catilinam можуть вирецитувати краще за бурсака.

— Дивні речі на світі, — зітхнув отець Ісая, — всяке диханіє славить Господа.

— Далі, продовжував Маркович, — є така сентенція, що суть духа замикається не в одному мисленні, як хоче Картезій, а є щось особливіше, чого ми не відаємо, але мусимо признати. Звідси конклюдія: можна признати тваринам деякий спосіб дебелого і дуже вбогого мислення, але безсмертним його назвати не можна...

— А чому? — спитала пані Уляна.

— ...а яке воно, не відомо, — говорив Маркович, не звертаючи на неї уваги, — тому що ми не тільки духа, але й тіла істоти не знаємо як слід, а з незнаної речі твердити про знану — неможливо і фальшиво!

— І додай, ваша милість, — вкинув Скридловський, — що не здібні ми розпізнати, чи якесь матеріяльне єство думає, чи ні.

— Ну, так, — Маркович зморщив чоло, так якби надумувався, — це ясно. Навіть тіло, просте тіло тяжко розпізнати; прикладом — недуги, на які западаємо, а які часом ні один медик не може вияснити. Та річ не в тім. Я йду до того, що розум, так як його визначають картезіяни, — це не початок і кінець усього. Розум іноді заводить, а наука й експерименти, основані на розумових метикуваннях, бувають зовсім фальшиві. Наприклад: картезіяни твердили досі, що є три елементи життя — земний, небесний і соняшний, що існують етеричні вітри, котрі порушують усі планети. А ось у Лондоні, за почином якогось пана *Ньютона*, усе це заперечують. Лондоняни кажуть, що небесні тіла, себто планети, притягаються одно до одного в прямій пропорції до їх маси і відверненій та ще здвоєній до їхнього віддалення від себе; далі: що всі тіла тяготіють до центру нашої землі. Картезіяни оповістили, що місяць притягає море і з того повстає відплив. Ньютонани кажуть, що це море тяжить до місяця. Картезіяни говорять, що світло є в повітрі, ньютонани — що воно приходить від сонця зі скорістю шести та й ще з половиною мінати. Картезіяни проповідують, що земля кругла, а ньютонани кажуть, що на бігунах вона сплющена. Ось що стається із нашими розумом і наукою, в які ми так вірили. Де правда, вашмості?

— Правда в Божому ладі речей, — сказав повагом отець Ісая.

— Це буде найправильніша думка, отче.

— Значить, ти, вашмосте, не голдуєш засадам, що заперечують Бога й релігію, як це проповідують останніми часами заплутані в науці картезіяни?

— І так, і ні. Я полишаю собі право вільної думки. Віра оперує нічим іншим, як Об'явленням, і йому віримо, без світла Об'явлення неможливо позбутись сумнівів, що повстають із людської історії. Метитування й екзерциції в логічному мисленні, вправи розуму нараз заганяють нас у такий сліпий кут, що тратимо взагалі надію вийти коли-небудь із темряви. Доходить до того, що просто губимо бажання до життя, того вічного мандрування по манівцях. А тоді приходить Об'явлення, що показує нам дорогу, освітлює речі, їх істоти, причини й наслідки. Однак я завжди хочу залишити за собою право вільного і дискретного осуду.

— А чи всі ми безсмертні? — спитала несподівано гетьманова, яка слухала ввесь час дуже уважно.

— В цьому нема сумніву і не може бути для того, хто прийняв Об'явлення. Я сказав, що є щось особливіше в суті нашого духа. Що саме, не відаємо і відати не будемо, бо це тайна великих тайн. Тисячі літ тому вмер мудрець Арістотель, але дух його слова живий і по цей день. Як це вияснити? Чим же марне тіло супроти слави безсмертної душі, що і вічно жива, і вічно промінює над людством? То його тільки часове існування. Душа ж, що повстала з Божого натхнення, як Бог, вічна й невмируща. Ось чому самий розум, що є тільки натуральним додатком тіла, тут ні при чому.

— А все-таки, — хитро вкинув пан Зубок із Мокієвських, — ти, вашмосте, бунчуковий товаришу, залишаєш собі передбачливо маленьку пролазку — отой дискретний і вільний осуд.

Маркович сердито поглянув на нього і був би продовжував дискусію, коли б не дівтора, яка прибігла з криком і шумом з обозу, де забавлялася з челяддю. Пані Уляна заклопоталась нею, яка лізла усім напастливо на коліна. Дискусія припинилася. До того ще й старий полковник із Марком повернулися з ліса. Прихід їх оповістило радісне гавкання собак. Собаки вгналися, як розбійники, до обозу, заболочені, мокрі, радісні, і разом із дівторою вчинили таку навалу, що ледве їх уговтали.

Потім, коли все заспокоїлось, Маркович лежав із люлькою в кареті, пан Скридловський розмовляв стиха з паном Зубком про французькі інтриги в польських справах, пані Уляна присипляла дітей, а гетьманова довго ще сиділа біля ватри.

Було далеко по півночі. Ще співали донці, і луна од їх співу йшла широко узліссям. Тремтіли зорі. Небо було прозоре і м'яке.

І саме в ту мить (а її ввесь час так виразно пам'ятала потім гетьманова) вона знову подумала про смерть, вдруге цього року, так, як тоді, біля гробу царівни, і, передумуючи слова Марковича про Арістотеля, назагал недоладні й поплутані, знов уявила собі смерть, але йнакше: це була лагідна весняна тиша, це був спокій глибокої зоряної ночі, коли всі речі — виразні і легкі, осяяні місяцем, мов неземні, мов не з цього світу; і тоді так радіє холодна й свободна душа та, відриваючись од тіла, летить у нескінченну далеч космічної безодні. Але це була тільки мить.

Постої минали хутко. Обоз гетьманової їхав бадьоро, щасливо переїздив броди, розташовувався на нічліги у полі, минав городські застави, минув Карачев, Сівськ, курські рівнини і звільна наближався до України. В Істомині одлучилась од обозу пані Уляна, полковникова Толстая. Плачу й зітхань було не до міри, але й мати, й донька тішились надією, що до зими всі істоминські справи впорядкуються й Уляна з дітворою на довгий побут зможе приїхати знову до укоханого старого Глухова. А все ж таки, хоч це все було певне і зовсім можливе до здійснення, гетьманова сама, а з нею й усі, не могла позбутись якогось дивного, неспокійливого почуття — що от, якраз тепер, вони розлучаються надовго, що всі їхні плани й надії малі та химерні супроти якоїсь важкої темної мари, що зависає над довкіллям. Це почуття тривало недовго. Його розігнав Маркович якимсь жартом, але воно пройняло — од нього навіть здригнулись мати і донька.

І коли обоз з'їздив із гірки, по істоминській греблі, гетьманова все оглядалась і все бачила (мов запам'ятати хотіла надовго) той високий дім Толстих і невелику громаду Уляниної родини, що вимахувала хустками.

А дим од чабанських ватер здіймався струнко вгору. Були прозорі хрустальні півдні — сухі й шкварні, бо вже добре взяло на літо. Тільки надвечір злагода сідала разом із синім смерканням на смарагдові луки.

Весело бігли коні польовою дорогою між житами, і ржали їм назустріч баскі курські табуни, що їх плекали на волі в заповідниках. У Карачеві одлучились од обозу донці і повернули на південний схід, до краю донського війська, а обоз брався все далі просто на південь. Не було й потім особливих пригод, коли не рахувати якихось дрібних причин, що повстали з заколоту дітей, або зо злого гумору лубенського полковника, чи з фантазії його шибайголов синів. То відставали вони од обозу, пересівши в жабку, то з постою заходили кудись у лісі в чортові кути, і треба було їх довгенько гукати й вичікувати. В Любовисті зустрінули пишний почет турецького посла, який брався з пребагатими гостинцями й дарами на Москву. Пан це був значний і розумний, тож охоче з ним провели цілий день, бесідуючи по-приятельськи. Його супроводив відділ московського конвою з Хведором Ушаковим, хлопцем, який любив випити й попоїсти, тож у розмовах він зовсім не перебаранчав. Упившись, дрімав, а Маркович із послом говорили вільно про всі цікаві справи. З великою щирістю попрощалися.

Подорожні чулися здорово. Подорож та не втомила нікого, а, навпаки, розважувала. Маркович забрав до себе до карети Зубка і Скридловського та готорив із ними без кінця про поганських філософів, або, коли дорога була рівна, грав із ними все в того самого шніп-шнапа, або слухав теревенів пана Зубка, який міг наплести таких нісенітниць, які вже зовсім не трималися купи. Він був нібито в турецькому полоні, й у французькій службі, і на польському дворі, мав тисячі поєдинків і любовних справ, виконував у своєму житті багато секретних місій і, хоч, можливо, в цих оповідях була тільки десята частина правди, Маркович слухав його завжди з великою охотою. Бо той умів оповідати. Обіди, що їх замовляв вранці по своєму смаку бунчуковий товариш кухарям, проходили весело й шумно, приправлені угорським вином, що особливо любили. Тільки старий полковник випивав зо срібної чарочки свою особливу якусь настоечку. Не дивлячись на відлюддя, всі й у подорожі затримували порядок та добрий обичай. Маркович одягався завжди, як на візиту, і щодня підголювався. Йому подорож особливо служила. Не переставав ніколи виспівувати тоненьким і досить поганкуватим голоском своєї улюбленої пісеньки про Кулину й козака, нескладної, але миленької.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ